Центральний науково-дослідний інститут
Збройних Сил України
Military Science. Vol. 2 No. 1 (2024)

DOI: 10.62524/msj.2024.2.1.14

Методологічні засади формування “образу ворога” у свідомості українських військовослужбовців під час російсько-української війни

Олена Холох
кандидат філософських наук
провідний науковий співробітник
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України
03186, пр-т. Повітряних сил 30, Київ, Україна
e-mail: kholokh.lena@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6916-5450

Анотація. Актуальність дослідження обумовлена розвитком науково-практичних знань щодо морально-психологічних аспектів війни, одним з яких є соціально-психологічне явище “образ ворога”, як складова суспільної свідомості учасників війни. Від його сформованості залежить готовність українських військовослужбовців знищувати ворога та належний морально-психологічний стан в цілому для виконання бойових завдань.

Метою статті є визначення теоретико-методологічних засад сформованості “образу ворога” у свідомості українських військовослужбовців під час комунікації та його формування у разі необхідності.

В процесі дослідження використано загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. А також спеціальні методи: модель нейрологічних рівнів Р. Ділтса для визначення маркерів в комунікації та логічних рівнів сформованості “образу ворога” у свідомості українських військовослужбовців, а також для формування “образу ворога” у разі необхідності. Метод інтерпретації застосовано для виявлення смислу висловлювань військовослужбовців. Міждисциплінарний підхід дозволив об’єднати напрацювання цілої низки гуманітарних наук, а саме: філософії війни, соціальну психологію, соціальні комунікації та нейролінгвістичне програмування.

Основні результати дослідження полягають у визначенні маркерів в комунікації та логічних рівнів сформованості “образу ворога” у свідомості українських військовослужбовців під час російсько-української війни. Які за пірамідою логічних рівнів Р. Ділтса проявляються в комунікації на рівнях: ***оточення***, ***поведінки***, ***стратегій***, ***цінностей*** та ***ідентичності***. А на рівні ***місії*** “образ ворога” набуває остаточного свого формування та завершеності. До того ж розроблено інструментарій для офіцерів з внутрішньо-комунікаційної роботи щодо виявлення логічних рівнів сформованості “образу ворога” у свідомості військовослужбовців та його корегування чи формування в процесі комунікації.

Матеріали статті становлять практичну цінність для органів військового управління, що організовують та керують внутрішньо-комунікаційною роботою у Збройних Силах України та для офіцерів, які її проводять з особовим складом. Теоретична значущість проведеного дослідження полягає в розширенні гуманітарного дискурсу воєнної науки на основі міждисциплінарного підходу, який дозволив залучати ефективні методи, принципи та підходи інших гуманітарних наук для вирішення актуальних завдань воєнної науки.

Ключові слова: “образ ворога” як складова суспільної свідомості учасників війни; формування “образу ворога”; модель нейрологічних рівнів Р. Ділтса; внутрішньо-комунікаційна робота у Збройних Силах України.

Вступ (Introduction)

Триваюча збройна агресія росії проти України спричинила необхідність переосмислення місця і ролі соціально-психологічного явища "образу ворога" у свідомості військовослужбовців та українського населення під час війни. До початку російсько-української війни проблематика формування "образу ворога" досліджувалася переважним чином в дискурсі таких гуманітарних наук, як імагологія, історія, політологія, психологія, військова антропологія та опосередковано у філософських розвідках. Але з початком війни актуалізуються дослідження з означеної проблематики не лише теоретичні, але й прикладні, що спрямовані на реалізацію конкретної мети – формування "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців. Бо від цього значною мірою залежить морально-психологічна готовність знищувати ворога в бою, згуртованість військових підрозділів та належний рівень морально-психологічного стану для виконання бойових завдань.

"Образ ворога" – це дегуманізований образ одного соціального суб'єкта, що існує у суспільній свідомості іншого соціального суб'єкта. Це соціально-психологічне явище стає складовою суспільної свідомості народів ворогуючих держав і виконує такі функції: формування морально-психологічної переваги над ворогом, подолання морально-етичних табу щодо вбивства собі подібних (йдеться про символічне позбавлення ворога людських рис у суспільній свідомості та спрямування виникаючої агресії на фізичне знищення ворога), об'єднання суспільства у спільній боротьбі проти ворога.

Таким чином, проблематика формування "образу ворога" у свідомості військовослужбовців під час російсько-української війни є актуальною. Вона потребує дослідження за допомогою методів та підходів гуманітарних наук, що дозволяють виявити в процесі комунікації наявність/відсутність, або логічний рівень сформованості "образу ворога" у свідомості військовослужбовців та розкрити особливості його формування в процесі комунікації у разі необхідності.

Огляд літератури (Literature review)

Проблематика формування "образу ворога" досліджувалася в межах міждисциплінарного дискурсу гуманітарних наук. В контексті психологічних досліджень науковці з'ясовували психологічні причини ворожості людини у ставленні до інших. В межах теорії соціального навчання, високий чи низький рівень ворожості суспільства в цілому, вважається результатом соціалізації та соціального навчання індивідів (Бандура, 2000). У деяких теоріях явище ворожості розглядається як невід'ємна характеристика людини, що обумовлена боротьбою за виживання, ресурси та владу (Андрощук, Олексієнко 2019) . На думку К. Лоренца схильність людини до агресії закладена від природи (Lorenz, 2002). На межі психології та філософії досліджувалися соціально-психологічні механізми формування "образу ворога" з України російськими медіа під час російсько-української війни та перспективні механізми трансформації цього соціально-психологічного явища у суспільній свідомості росіян (Холох, Скрябін, 2023).

Конструювання "образу ворога" та його трансформації у суспільній свідомості осмислювалося в контексті філософських розвідок. Йдеться про бінарний спосіб людського мислення в якому образу "Ми" протиставляється образ іншого соціального суб'єкта, що усвідомлюється, як "Вони", "Чужі", або "вороги". Тобто уявлення суспільної свідомості одного соціального суб'єкта про іншого соціального суб'єкта трансформуються від дружнього та нейтрального (Вони) до потенційно небезпечного (Чужі), або ворожого (вороги) і навпаки. Ці процеси в умовах інформаційного суспільства опосередковані засобами масової

комунікації (Холох, 2022). "Образ ворога" також розглядався, як елемент формування української національної ідентичності (Kryvda, Storozhuk, 2020).

Важливий внесок в дослідження проблематики "образу ворога" здійснили історики. Вони виокремлювали загальні характеристики "образу ворога" та конкретні, що притаманні різним історичним контекстам. Розкривали його динаміку під час війни на яку впливають події на фронті, окупація та звільнення територій (Маєвський, 2013, 2015, 2019). Аналізували форми і засоби формування "образу ворога" в різних історичних контекстах (Гриневич, 2014). Історики досліджували проблематику формування "образу ворога" не лише під час війни, але й після її закінчення. Йдеться про новий зміст "образу ворога" та механізми його формування, а також класифікацію зовнішніх і внутрішніх ворогів (Фатеев, 1996). Українські дослідники дослідили трансформацію дискурсу формування "образу ворога" часів Холодної війни в дискурс порозуміння та дружби між США та СРСР (Некрасова, 2011). В контексті історичних досліджень проблематики формування "образу ворога" було застосовано методологію наративних шаблонів Дж. Верча, яка є методом реконструкції історично сформованих і постійно відтворюваних наративів, що ґрунтуються на історичній пам'яті народу (Котова, 2019). Метод наративних шаблонів сприяє виявленню глибинних ментальних стереотипів та міфології певної національної спільноти, що необхідні для осмислення засад на яких формується "образ ворога" однією державою з іншої. В контексті історичної імагології – науки про формування образів та уявлень одного народу про іншого було розкрито сутність і структуру "образу ворога" у суспільній свідомості та розроблено імагологічний метод дослідження для вивчення означеної проблематики (Сенявский, Сенявская, 2006).

Мовні аспекти формування "образу ворога" вивчалися українськими мовознавцями від початку російсько-української війни (Гнатюк, 2015; Кирилюк, 2020; Мацишина, 2022). Вони дійшли висновків, що лексичний склад "мови ворожнечі" росіян щодо України та українців в дискурсі російсько-української інформаційної війни значною мірою ґрунтується на етностереотипах (Гнатюк, 2015). Сама "мова ворожнечі" містить чимало образно-символічних мовних засобів виразності (метафори, метонімії, аналогії, синекдохи тощо), завдяки чому вона набуває маніпулятивних властивостей щодо формування суспільної думки в населення (Кирилюк, 2020). Міфологічні найменування ворогів, наприклад – *орки*, негативно впливають на сприйняття ворога українцями, бо позбавляють його справжньої суб'єктивності, натомість наділяють міфологічними рисами, що відірвані від реальності (Мацишина, 2022).

В контексті політологічних розвідок проаналізовано зміст "образу ворога", який визначено оціночною характеристикою сформованою у суспільній свідомості, що містить: об'єктивну інформацію, суб'єктивні інтерпретації, емоційні компоненти, суспільні стереотипи, міфи та забобони суспільної свідомості. Формування певного "образу ворога" у суспільній свідомості соціального суб'єкта здійснюється засобами масової комунікації (Левченко, Ракчєєва, 2016).

В західному дискурсі гуманітарних наук проблематика формування "образу ворога" у суспільній свідомості досліджувалася у таких аспектах. Науковці J. D. Frank та A. Y. Melville досліджували трансформацію "образу ворога" сформованого у свідомості населення США та СРСР в період Холодної війни, який еволюціонував в "образ Іншого" на етапі її завершення (Frank, Melville, 1988). P. Madder, B. B. Fisher, S. Shpiro та інші дослідники аналізували як американська, британська, ізраїльська та пакистанська розвідки збирають дані щодо потенційних противників та інтерпретують їх, на основі чого формується "образ ворога" з противника та як він впливає на подальшу політику їхніх держав (Madder, 2015). H. Burgess розкрив руйнівний вплив сформованого "образу ворога" у свідомості різних груп населення однієї держави, а також між державами в умовах миру. Автор пропонує шляхи для подолання

негативних стереотипів у суспільній свідомості населення та формування замість них позитивних, які об'єднують суспільство та країни (Burgess, 2003). Дослідниці M. G. Bartoszewich та M. Pruckova проаналізували як Чеська та Естонська республіки формують "образ ворога" з росії у своїх безпекових дискурсах та як це впливає на їх політку. "Образ ворога", який формується в умовах потенційно можливої війни в майбутньому, пов'язаний зі стратегією безпеки держав, що коливається від очікувань можливого прямого нападу значно сильнішого противника до його стримування чи умиротворення (Bartoszewich, Pruckova, 2023).

Модель нейрологічних рівнів розроблена Р. Ділтсом у 1980 році дозволяє виявляти в процесі комунікації рівні переконань співрозмовника щодо якогось питання, сенс його діяльності, а також формувати необхідні переконання та впливати цим на його діяльність. Цей інструмент також дозволяє визначати проблеми, що заважають формуванню певних переконань у співрозмовників, що впливають на їх діяльність. Разом із цим модель нейрологічних рівнів Р. Ділтса надає рекомендації як вирішити проблеми, що виявляються на різних нейрологічних рівнях у співрозмовників в процесі комунікації (Ділтс, 2004, Зеленін, 2015). Зазначений інструмент довів свою ефективність протягом багатьох років його використання в коучингу, бізнесі, маркетингу тощо. Утім він й досі не використовується в процесі внутрішньо-комунікативної роботи у Збройних Силах України, зокрема й для виявлення маркерів "образу ворога" в процесі комунікації у військовослужбовців під час війни та з метою його формування у разі необхідності.

Отже, метою цього дослідження є визначення теоретико-методологічних засад виявляння маркерів "образу ворога" в процесі внутрішньо-комунікаційної роботи у свідомості українських військовослужбовців та його формування офіцерами з внутрішньо-комунікаційної роботи у разі недостатньої сформованості за допомогою використання моделі піраміди нейрологічних рівнів Р. Ділтса.

Методологічна основа (Methodological Framework)

Вибір методів дослідження обумовлений проблематикою та метою дослідження. Використано загальнонаукові теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. А також спеціальний метод – модель нейрологічних рівнів Р. Ділтса для визначення маркерів в комунікації та логічних рівнів сформованості "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців, а також для формування "образу ворога" у разі необхідності. Разом із цим застосовувався метод інтерпретації для виявлення смислу висловлювань військовослужбовців. Міждисциплінарний підхід дозволив об'єднати напрацювання цілої низки гуманітарних наук, а саме: філософії війни, соціальну психологію, соціальні комунікації та нейролінгвістичне програмування.

Результати і обговорення (Results and Discussions)

"Образ ворога" – це складова суспільної свідомості військовослужбовців під час війни (або під час загрози війни), від сформованості якого залежить успіх війни в морально-психологічному вимірі. Ставлення військовослужбовців до противника, як до "Іншого" або, як до "ворога" проявляється на когнітивному рівні, афективному та поведінковому. "Образ ворога" формується в бінарному способі мислення людини, як взаємовиключне протиставлення. Бінарна категоризація дійсності є одним із основних способів пояснення світу і мислення людини. В такому способі мислення "образу ворога" протиставляється "образ Своїх", якому приписуються суто позитивні конотації, а "образу ворога" – виключно негативні. Маркери "образу ворога" проявляються в мові, оскільки мова і мислення є складовими єдиної системи. Таким чином, мова військовослужбовців стає предметом аналізу

стосовно наявності в їх свідомості “образу ворога”, а також логічного рівня його сформованості чи відсутності.

Для визначення рівня сформованості “образу ворога” у свідомості військовослужбовців нами розроблено основні критерії оцінки показників його сформованості на основі піраміди нейрологічних рівнів Р. Ділтса (Зеленін, 2015). Запропонована модель визначає шість ієрархічних рівнів, що проявляються в комунікації та виражають певне ставлення військовослужбовців у досвіді, а також свідчать про наявність у їх свідомості певних переконань.

1. Рівень оточення. На цьому логічному рівні в комунікації виражаються обставини та умови на які доводиться реагувати військовослужбовцям, або пристосовуватися до них. Йдеться про зовнішні фактори (контекст), що впливають на окремого військовослужбовця, особовий склад ЗС України, державу Україну, а також на українське населення загалом і визначають стан суспільної свідомості. Це може бути: спокійний мирний час; протиборство в умовах інформаційно-психологічної, інформаційно-смислової чи гібридної війни; напруження в очікуванні початку війни у фізичному просторі; оборона та відсіч у воєнно-політичному конфлікті, або у повномасштабній війні; внутрішня консолідація/роз’єднаність українців; міжнародна підтримка/відмова у ній тощо.

Наявність позитивних маркерів про поточний стан справ, а саме: згуртованості військових підрозділів, населення та воєнно-політичного керівництва держави; достатня кількість та надійність зброї; достатня кількість добротної військової форми і амуніції; хороше харчування; належний рівень грошового забезпечення військовослужбовців; якісне соціальне та інші види забезпечення військовослужбовців тощо – все це буде свідчити про відсутність проблемних питань на даному досвідному рівні, які заважатимуть формуванню “образу ворога” у свідомості військовослужбовців, що відбувається на вищих нейрологічних рівнях. В той же час, наявність негативних маркерів про поточний стан справ, наприклад: відсутність згуртованості у військовому підрозділі; недовіра військовослужбовців військово-політичному керівництву; нестача та/або низька якість військового озброєння та амуніції; неякісне харчування; низьке грошове забезпечення тощо будуть вказувати на можливі перешкоди в процесі формування “образу ворога” у свідомості військовослужбовців. Таким чином, на даному рівні комунікації виражається загальний контекст в якому перебувають військовослужбовці, який може сприяти, або перешкоджати подальшому формуванню “образу ворога”.

Варто зазначити, що якщо у військовослужбовців вже сформований “образ ворога” у свідомості то на цьому рівні в комунікації це буде виражатися як протиставлення контекстів наших військовослужбовців і ворога. Наш контекст буде мати позитивні конотації, а ворожий контекст – негативні. Наприклад: “*Наша зброя сучасна і надійна, а ворожі війська використовують розконсервовану зброю радянських часів, яка часто зіпсована”*; *“В нас наразі хороше грошове забезпечення, а росіянам виплати лише обіцяють за участь у бойових діях, а по факту вони отримують копійки”* тощо.

2. Рівень поведінки. На даному логічному рівні в комунікації йдеться про конкретні вчинки до яких вдаються військовослужбовці в тому чи іншому оточенні. В комунікації вони можуть виражатися як дії та вчинки: про службову діяльність та бойову підготовку військових у мирний час, або під час війни; активність/пасивність військовозобов’язаних резервістів під час призову в умовах оголошеної мобілізації; активність/пасивність військовослужбовців під час військової підготовки; згуртованість/роз’єднаність, завзятість та наполегливість, або – пасивність військовослужбовців під час злагодження та в умовах бойових дій тощо.

Наявність позитивних маркерів в комунікації про конкретні дії та вчинки військовослужбовців свідчить про відсутність проблемних питань на нейрологічному рівні ***поведінки***, які заважатимуть формувати "образ ворога" на вищих нейрологічних рівнях. Наявність позитивних маркерів, на кшталт: *"Нас добре готують досвідчені інструктори в умовах максимально наближених до бойових дій щоб ми зберегли наші життя"*, які протиставляються таким: *"А мобілізовані росіяни бухають під час підготовки, а потім гинуть в умовах бойових дій"* – опосередковано вказує на сформованість "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців. Натомість наявність висловлювань з негативним змістом в комунікації про конкретні дії та вчинки українських військовослужбовців свідчить про відсутність "образу ворога" у їх свідомості та вказує на наявність невирішених проблемних питань на даному нейрологічному рівні та високу вірогідність проблемних питань на вищих нейрологічних рівнях, які заважатимуть формуванню "образу ворога" у свідомості військовослужбовців.

3. Рівень стратегій (здібностей/можливостей) – це логічний рівень комунікації на якому йдеться про досвід в якому проявляються навички, уміння та ментальні стратегії, що спрямовують поведінку військовослужбовців. А також це рівень формування стратегій діяльності на основі певної поведінки, здібностей, вмінь і навичок пов'язаних між собою та реалізація цих стратегій у відповідних умовах (контекстах).

Цей рівень комунікації може опосередковано вказувати на сформованість "образу ворога" у свідомості військовослужбовців коли вони свідомо і наполегливо розвивають свої навички та опановують способи досягнення складних цілей в бойових умовах для знищення ворога під час військової підготовки та в умовах бойових дій. Тобто військові розвивають свої професійні якості не просто з метою відповідати військовим професійним стандартам, але й для того щоб мати перевагу над ворогом в бойових умовах, а також щоб знищити його.

Маркери, що вказують на сформованість "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців на рівні ***здібностей*** і ***стратегій*** в комунікації можуть бути такими: *"Ми завзято вивчаємо та опановуємо нову західну військову техніку щоб найбільш ефективно застосувати її для знищення ворога"*, або на кшталт: *"Наш підрозділ наполегливо тренується в процесі бойової підготовки для того щоб зберегти своє життя в умовах бойових дій, діяти злагоджено та успішно виконувати бойові завдання і наближати нашу перемогу над ворогом"*. Маркери, що вказують на відсутність сформованості "образу ворога" у свідомості військовослужбовців на рівні здібностей і стратегій в комунікації можуть бути такими: *"Я не розумію навіщо нас так виснажують під час бойової підготовки"*, *"Мобілізовані не можуть опанувати певну військову спеціальність за такий короткий термін підготовки"* тощо. Тобто, коли військові вмотивовані розвивати свої навички, здібності та стратегії не просто заради відповідності військовій спеціалізації, але заради знищення ворога в бою, то це є маркерами сформованості "образу ворога" у свідомості військовослужбовців. Разом із тим, коли військовослужбовці висловлюють в комунікації обмежуючі переконання стосовно того, що вони не розуміють навіщо опановувати та розвивати навички, здібності та стратегії щодо фізичного виживання, опанування зброї та техніки, залагодження військової команди тощо – все подібне вказує на відсутність сформованості "образу ворога" у свідомості військовослужбовців. До того ж такі негативні маркери вказують на наявність невирішених проблемних питань на вищих нейрологічних рівнях, а саме на рівні ***переконань і цінностей***, ***ідентичності*** та ***місії і духовності***. Адже людська поведінка, вміння та стратегії визначаються та спрямовуються зазначеними нейрологічними рівнями, які по суті належать до світоглядних. Тобто переконання, цінності, ідентичність та місія військовослужбовців не спостерігаються у досвіді, але повністю визначають його.

4. Рівень переконань та цінностей – це логічний рівень комунікації, який виражає судження, вірування та знання на які військовослужбовці покладаються і які підсилюють їх можливості. До того ж це рівень комунікації, що виражає переконання і цінності військовослужбовців, які мотивують, дозволяють чи обмежують розвиток і реалізацію різних відповідних здібностей. Отже, на даному рівні комунікації не виражається досвід, а мова йде про внутрішнє світовідчуття та світорозуміння військовослужбовця. Саме на цьому нейрологічному рівні і починає формуватися "образ ворога" у свідомості військовослужбовців, як взаємовиключне протиставлення суджень, переконань, знань, намірів, що виражаються у наративах наших військових та ворогів.

Ворожим для людини стає все, що несприятливе її інтересам. Це створює ситуацію загрози чи небезпеки і вимагає відсторонитися від цього. Подальше протиставлення відбувається на аксіологічній основі, коли власні цінності виявляються єдино правильними, а ворожі цінності сприймаються як загрожуючи власному існуванню. В такій ситуації власне буття виявляється єдино можливим в якому виключається буття ворога. Бо взаємність перспектив, або нейтральний спосіб бачення майбутнього неможливі через те, що прийняття перспективи ворога означає припинення бути собою. Аксіологічна ескалація призводить до вивільнення агресії та спрямування її на ворога. Готовність фізично знищувати ворога розвивається в процесі внутрішньо-комунікаційної роботи з військовослужбовцями. З цією метою необхідно застосувати комунікативно-пропагандистські технології дегуманізації ворога, тобто – позбавлення його людських рис і зняття всіх морально-етичних, соціальних та релігійних табу на вбивство собі подібних. Докладніше про маркери дегуманізації йтиметься на наступному нейрологічному рівні ***ідентичності***.

Отже, маркери, що вказують на сформованість "образу ворога" у свідомості військовослужбовців на рівні ***переконань*** і ***цінностей*** в комунікації будуть виглядати як протиставлення цінностей в наративах, на кшталт: *"Ми (українці) у триваючій війні боронимо свою землю, захищаємо рідних та близьких, виборюємо нашу свободу та незалежність, а росіяни безславно гинуть на чужій землі ні за що, а через "промиті" пропагандою мізки"*; *"Україна – це європейська держава з понад тисячолітньою історією та культурою, а росія – це держава, яка сформувалася в межах Злотої Орди з відповідними цінностями і культурою та вийшла з під її контролю тільки на початку XVIII століття. Саме тому в українців і росіян абсолютно різні цінності, історія, культура та прагнення"* тощо.

Таким чином, якщо в комунікації на рівні ***цінностей і переконань*** виражається взаємовиключне протиставлення, то це є свідченням сформованості "образу ворога" у свідомості військовослужбовців. Якщо ж немає і є потреба його сформувати то "образ ворога" формують саме на цьому нейрологічному рівні шляхом взаємовиключного протиставлення цінностей та переконань наших військовослужбовців (українського населення) та ворога (російських військовослужбовців та населення).

5. Рівень ідентичності – це логічний рівень комунікації на якому йдеться про те, ким люди себе усвідомлюють і як себе (або інших) називають. Це почуття самості з яким пов'язуються переконання, цінності, здібності і відповідна поведінка в різних контекстах.

На цьому логічному рівні комунікації також формується "образ ворога", що виражається як протиставлення імен, назв, найменувань "образу Своїх" – тобто українських військових, населення, керівництва держави тощо, які протиставляються ворожим назвам, іменам, найменуванням. Наприклад, у триваючій російсько-українській війні ми називаємо наших військових в комунікації: *"сили оборони"*, *"наші воїни"*, *"українські військовослужбовці"*, *"наші герої"*, *"захисники"*, *"нескорені"*, *"побратими і посестри"* тощо і протиставляємо найменуванням ворогів – *"рашисти"* (росяни, що наслідують ідеологію фашизму), *"нелюди"*,

“свинособаки”, *“окупанти”*, *“орки”* (варварський народ, військо, що підкорює не силою, а кількістю, має низький інтелект та не звикли жити в комфорті), *“терористи”*, *“загарбники”*, *“мародери”*, *“вбивці”*, *“ґвалтівники”* тощо. В міжособистісній комунікації часто використовується ненормативна лексика, якою називають ворога, що також є маркером сформованості “образу ворога” у свідомості українських військовослужбовців. Перевизначення імен (використання синонімів), назв та найменувань в сторону знецінення та приниження є комунікативною технологією дегуманізації ворога мовними засобами.

До того ж в українському медіадискурсі під час повномасштабної війни офіційні органи влади та ЗМК пишуть назву росії та її столиці з маленької літери – “росія” та “москва”. З малої літери пишуть також прізвище російського президента, інших політиків, російських пропагандистів та всіх лідерів суспільної думки росії, хто схвалює війну проти України. Таке порушення граматичних норм виражає зневагу до ворога та його приниження. До назви “російська федерація” також часто використовують комунікативну технологію “перевизначення”, унаслідок чого її називають – *“московією”*, *“рашкою”*, *“оркостаном”*, *“запорєбєрьєм”*, *“заліссям”* тощо. У такий спосіб відбувається дегуманізація росії та демонстрація її відсталості. Завдяки цій комунікативній стратегії знижується статус російської держави в системі цінностей українців.

Таким чином, якщо в комунікації на ***рівні ідентичності*** українськими військовослужбовцями виражаються глузливі, образливі та принизливі назви і навіть нецензурна лексика, якими вони позначають назви ворожих військових, населення, керівництва держави, лідерів суспільної думки, самої держави тощо, то це свідчить про сформованість в їх свідомості “образу ворога”. При цьому рівень емоційності назв свідчить про рівень агресії та люті, спрямованої на ворога. У разі відсутності в комунікації зазначеної лексики під час війни, “образ ворога” необхідно формувати в процесі здійснення внутрішньо-комунікаційної роботи шляхом використання негативно-оцінної семантики та відповідних наративів щодо ворога.

6. Рівень духовності та місії – це логічний рівень комунікації на якому виражаються погляди на світ, сутність і сенс людського життя; усвідомлення спільнотою, групою чи народом свого призначення у світі, напрямку майбутнього розвитку своєї країни, бажаного майбутнього; почуття спорідненості з джерелом сили, розуму (який йде від наших пращурів, Бога чи Вищих сил), що потужніший за нас.

На цьому нейрологічному рівні виражаються: глобальна національна ідея, сенс і призначення існування народу та держави. Тут міститься потужна енергія натхнення до самотворення нації, а також відповідь на запитання: “Навіщо існує у світі така держава, культура, народ?” (Зеленін, 2015). На цьому логічному рівні виражаються сенс патріотизму; місія військовослужбовця, підрозділу, держави у війні; “образ Перемоги”; “образ Батьківщини”; “образ майбутнього нашої держави” тощо. Саме на цьому рівні країна-агресор заздалегідь розпочинає формувати “образ ворога” з країни та народу проти якого планується агресія. З цією метою в інформаційному просторі поширюється стратегічний наратив в якому виражається певна мета майбутнього розвитку, роль яку надає собі держава та завдання, що ставляться перед народом. Такі стратегічні наративи про місію протиставляються стратегічним наративам держав щодо яких планується асиміляція чи агресія.

Наприклад, в росії наприкінці 1990-х років був сформований імперський проект “русского міра” в якому росія протиставляється колективному Заходу. Творці цього проекту визначали, що буцімто росія влаштована таким чином, що не обмежується суто територіально-просторовими кордонами. Натомість вона простягається скрізь де говорять російською

мовою, незалежно від національності та громадянства і навіть без власної волі російськомовних індивідів сусідніх країн. За часів президенства путіна розпочалося втілення "русского міра" в реальность через пропаганду в інформаційному просторі росії та сусідніх з нею держав. Пропаганда "русского міра" розпочалася на нейрологічному ***рівні духовності та місії***. А вже потім перейшла на нижчі нейрологічні рівні коли росія примушувала сусідні держави до "русского міру" через газові, економічно-торгівельні війни, а також загарбницьку діяльність, результатом якої стала війна з Грузією, анексія Криму, війна на сході України розпочата у 2014 році, яка у 2022 році переросла у повномасштабну збройну агресію росії в Україні. Тобто на цьому нейрологічному рівні ворог поширює свої смисли та розпочинає інформаційно-смислову експансію спрямовану на руйнування національної ідентичності, історичної пам'яті народів-мішеней, їх мови та культури. На цьому рівні наслідки ворожого інформаційно-смислового впливу мають найбільш руйнівний характер.

Разом із цим наслідками конструктивного інформаційно-смислового впливу на свідомість українських військовослужбовців на цьому рівні буде формування вищого сенсу та мети їх діяльності в умовах триваючої російсько-української війни. Тут повинні даватися відповіді на основні світоглядні питання: "Заради чого все це відбувається?", "Який сенс в цьому?" тощо. Формування сенсів для наших військовослужбовців може виражатися в подібних наративах: *"Ми воюємо з ворогом заради мирного майбутнього наших дітей у вільній незалежній Україні з європейським рівнем життям, правами і свободами та демократичними цінностями"*. Якщо подібні наративи висловлюють наші військовослужбовці то це є маркерами, які свідчать про відданість, усвідомлений вибір військовослужбовців, їх вмотивованість вищими смислами, ніж їх особистісні. Натомість наслідками ворожого інформаційно-смислового ураження на цьому рівні можуть бути подібні наративи в українських військовослужбовців під час війни: *"Я не розумію навіщо я тут?"*, *"За що ми воюємо?"*, *"Яка мені різниця в якій я буду жити державі?"*. Подібні висловлювання можуть вказувати на не сформованість, або руйнування національної та громадянської ідентичності і як наслідок втрату вищого сенсу всього того, що потрібно захищати від ворога під час триваючої війни.

Отже, на цьому логічному рівні комунікації формується найвищий сенс діяльності військовослужбовців, усвідомлюється її зміст та мета, а також формується і виражається відданість. Відбувається усвідомлене розуміння того за що воїн воює і за що може навіть втратити життя.

Таким чином, "образ ворога" у свідомості військовослужбовців насамперед формується на рівні ***цінностей*** та ***ідентичності***, який реалізується на досвідних рівнях – ***стратегій***, ***поведінки*** та ***оточення*** – в конкретних діях і стратегіях спрямованих на знищення ворога. А на рівні ***місії та духовності*** сформований "образ ворога" набуває свого остаточного сенсу та завершеності.

Сформований "образ ворога" у свідомості військовослужбовців проявляється: на *когнітивному рівні* – як сукупність знань та переконань щодо ворога, взаємовиключне протиставлення "Своїх" і "ворожих" цінностей, ідентичностей та місій у триваючій війні; на *афективному рівні* – як переживання почуттів та емоцій: недовіри, злості, агресивності, осуду, жаги помсти, неповаги, ненависті, люті і найменше – страху. Завдяки таким емоціям формується відповідне ставлення до ворога – бажання завдати психологічної та фізичної шкоди (знищення) ворога; на *поведінковому рівні* – як готовність знищувати ворога, або ж як реальний досвід його знищення.

Недостатньо сформований, або відсутній "образ ворога" у свідомості військовослужбовців проявляється: на *когнітивному рівні* – як толерантне ставлення до

цінностей та місії (прагнень) противника, а на рівні ідентичності, тобто в процесі номінацій противника буде відсутня образлива і принизлива лексика; на *афективному рівні* – як апатія, або страх та тривожність, завдяки яким формується відповідне ставлення до ворога – бажання відсторонитися та уникнути участі у війні для відбиття тимчасово окупованих територій та знищення ворога; на *поведінковому рівні* – як неготовність знищувати ворога, що може проявлятися, як намагання уникнути мобілізації, а також, як постійні скарги на навчання та недостатній бойовий досвід, незадоволеність різними видами забезпечення, бойовими умовами, діями командирів тощо.

За пірамідою нейрологічних рівнів Р. Ділтса *когнітивний рівень* сформованості або відсутності "образу ворога" у свідомості військовослужбовців проявляється в комунікації на рівнях: ***цінностей***, ***ідентичності, місії та духовності***; *афективний рівень* сформованості або відсутності "образу ворога" військовослужбовців проявляється як емоційна комунікація з використанням ненормативної лексики та мови ворожнечі щодо ворога, або ж її відсутність у разі недостатньої сформованості чи відсутності "образу ворога" у військовослужбовців. Афективність в комунікації може проявлятися на всіх рівнях за пірамідою нейрологічних рівнів Р. Ділтса – ***оточення***, ***поведінки***, ***стратегій***, ***цінностей***, ***ідентичності***, ***місії та духовності***; *поведінковий рівень* сформованості або відсутності "образу ворога" у військовослужбовців проявляється в комунікації на рівнях: ***поведінки*** та ***стратегій*** за пірамідою нейрологічних рівнів Р. Ділтса. Якщо у військовослужбовців відзначається неготовність знищувати ворога, то за методологією нейрологічних рівнів Р. Ділтса формування цієї готовності, тобто – "образу ворога" у свідомості військовослужбовців повинно відбуватися на вищих нейрологічних рівнях – ***цінностей***, ***ідентичності, місії та духовності.***

Висновки (Conclusion)

В результаті проведеного дослідження розроблено теоретико-методологічні засади формування "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців під час російсько-української війни. Вони складаються з:

- визначення сутності і змісту соціально-психологічного явища "образу ворога", як складової суспільної свідомості військовослужбовців (учасників війни);
- принципів формування "образу ворога" (бінарне протиставлення та 6-ти ступенева градація логічних рівнів засвоєння знань і формування рівнів переконань у людини);
- маркерів в комунікації, що виражають наявність "образу ворога" на певному логічному рівні за пірамідою Р. Ділтса;
- комунікативних прийомів для формування "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців.

Теоретична цінність цього дослідження полягає в розширенні гуманітарного дискурсу воєнної науки на основі міждисциплінарного підходу, який дозволив залучати ефективні моделі, методи, принципи, підходи та інструменти гуманітарних наук для вирішення актуальних завдань воєнної науки.

Практична цінність проведеного дослідження полягає в створенні комунікативної моделі для виявлення сформованості "образу ворога" у свідомості українських військовослужбовців, а також для його формування у разі необхідності. Цей інструмент стане в нагоді для органів військового управління, що організовують та керують внутрішньо-комунікаційною роботою у Збройних Силах України та для офіцерів, які здійснюють її з особовим складом.

Рекомендації (Recommendations)

Результати проведеного дослідження будуть корисні офіцерам з внутрішньо-комунікаційної роботи у Збройних Силах України, органам військового управління, що

організовують та керують внутрішньо-комунікаційною роботою, а також в процесі підготовки офіцерів з внутрішньо-комунікаційної роботи.

Використані джерела

1. Бандура, А. (2000). Теория социального научения.
2. Андрощук О., Олексієнко С. (2019). Психологічні особливості формування образу ворога як складової гібридної війни Російської Федерації проти України. Збірник наукових праць Національної академії прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. 2 (13), 182–198.
3. Lorenz, K. (2002). On Aggression.
4. Холох, О. (2022). Антропологічне осмислення образів "Свого", "Чужого", "Іншого" та "ворога" як складових суспільної свідомості. Гілея: науковий вісник, 8 (175), 49–54.
5. Kryvda, N., S. Storozhuk. (2020). Image of an "Enemy" as a Factor of Constructing the Ukrainian National Identity. Ideas Philosophical Journal Special Scientific Issues, (1 (15) –2 (16)), 57–66.
6. Холох, О., Скрябін, О. (2023). Соціально-психологічні механізми формування "образу ворога" з України російськими засобами масової комунікації під час російсько-української війни. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки, 3 (55), 34–40.
7. Маєвський, О. (2019). Конструювання іконографічного образу співробітників НКВД у нацистській пропаганді Райху напередодні та у роки Другої світової війни. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1 (51), 264–285.
8. Маєвський, О. (2013). Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР. Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей, (16), 207–217.
9. Маєвський, О. (2015). Образ німецького військовослужбовця у зображувальній пропагандистській продукції Радянського Союзу на території України. Друга світова війна і Україна: актуальні історико-правові проблеми: збірник матеріалів круглого столу (Київ, 28 квіт. 2015 р.), 28–36.
10. Гриневич, Л. (2014). Механізми масового народовбивства: конструювання "образу ворога" в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.). Сторінки історії: збірник наукових праць, 47–64.
11. Фатеев, А. (1996). Как создавался образ врага: у истоков холодной войны. История. Еженедельное приложение к газете "Первое сентября", 3, 7–12.
12. Некрасова, В. (2011). Образ "ворога" та "друга" в ідеологічному протистоянні часів завершення "Холодної війни". Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення Холодної війни: 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 листопада 2011 р.), 43–47.
13. Котова, С. (2019). "Образ ворога" в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914–1918) : дис. … канд. істор. наук : 07.00.06. / Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 213.
14. Сенявский, А., Сенявская, Е. (2006). Историческая имагология и проблема формирования "образа врага". Вестник РУДН. Серия "История России", 2 (6), 54–72.
15. Гнатюк, В. (2015). "Мова ворожнечі" в російсько-українській війні 2014–2015 років та національна самосвідомість українців. Історико-культурні студії, 2 (1), 47–52.
16. Кирилюк, О. (2020). Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни. Наукові записки. Серія: філологічні науки, 187, 45–50.

17. Мацишина, І. (2022). Homo Sacer та виклик суб'єктивності "ворога" в умовах російсько-української війни. Політичне життя, 2, 15–22.

18. Левченко, Л., Ракчеєва, С. (2016). Технології формування зовнішнього ворога у демократичних та недемократичних режимах. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Серія: Політологія. Т. 273, 261, 74–78.

19. Frank, J. D., Melville, A. Y, (1988). The Image of the Enemy and the Process of Change In Breakthrough: Emerging New Thinking: Soviet and Western Scholars Issue a Challenge to Build a World Beyond War.

20. The Image of the Enemy. Intelligence analysis of adversaries since 1945. (2015).

21. Burgess, Heidi. (2003). "Enemy Images" *Beyond Intractability.* http://www.beyondintractability.org/essay/enemy-image.

22. Bartoszewicz M.G., Pruckova M. (2023). Enemy Image? A comparative analysis of the Russian federation`s role and position in the leading national security documents of Estonia and Czech Republic. Journal of contemporary European studies. Published online : 14 jun. 2023.

23. Дилтс, Р. (2004). Коучинг с помощью НЛП.

24. Зеленін, В. (2015). По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни: навч. посіб. Том 1. НЛП – XX століття.

References

1. Bandura, A. (2000). Teoryia sotsyalnoho nauchenyia.

2. Androshchuk O., Oleksiienko S. (2019). Psykholohichni osoblyvosti formuvannia obrazu voroha yak skladovoi hibrydnoi viiny Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: psykholohichni nauky. 2 (13), 182–198.

3. Lorenz, K. (2002). On Aggression.

4. Kholokh, O. (2022). Antropolohichne osmyslennia obraziv "Svoho", "Chuzhoho", "Inshoho" ta "voroha" yak skladovykh suspilnoi svidomosti. Hileia: naukovyi visnyk, 8 (175), 49–54.

5. Kryvda, N., S. Storozhuk. (2020). Image of an "Enemy" as a Factor of Constructing the Ukrainian National Identity. Ideas Philosophical Journal Special Scientific Issues, (1 (15) –2 (16)), 57–66.

6. Kholokh, O., Skriabin, O. (2023). Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy formuvannia "obrazu voroha" z Ukrainy rosiiskymy zasobamy masovoi komunikatsii pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Viiskovo-spetsialni nauky, 3 (55), 34–40.

7. Maievskyi, O. (2019). Konstruiuvannia ikonografichnoho obrazu spivrobitnykiv NKVD u natsystskii propahandi Raikhu naperedodni ta u roky Druhoi svitovoi viiny. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. № 1 (51), 264–285.

8. Maievskyi, O. (2013). Obraz zovnishnoho voroha kriz pryzmu plakatnoi produktsii SRSR. Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei, (16), 207–217.

9. Maievskyi, O. (2015). Obraz nimetskoho viiskovosluzhbovtsia u zobrazhuvalnii propahandystskii produktsii Radianskoho Soiuzu na terytorii Ukrainy. Druha svitova viina i Ukraina: aktualni istoryko-pravovi problemy: zbirnyk materialiv kruhloho stolu (Kyiv, 28 kvit. 2015 r.), 28–36.

10. Hrynevych, L. (2014). Mekhanizmy masovoho narodovbyvstva: konstruiuvannia “obrazu voroha” v radianskii politychnii karykaturi (druha polovyna 1929 – pochatok 1930 rr.). Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats, 47–64.

11. Fateev, A. (1996). Kak sozdavalsya obraz vraga: u istokov kholodnoi voini. Istoriya. Yezhenedelnoe prilozhenie k gazete “Pervoe sentyabrya”, 3, 7–12.

12. Nekrasova, V. (2011). Obraz “voroha” ta “druha” v ideolohichnomu protystoianni chasiv zavershennia “Kholodnoi viiny”. Rozpad Radianskoho Soiuzu ta mizhnarodni interpretatsii zavershennia Kholodnoi viiny: 20 rokiv potomu: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Zaporizhzhia, 2–4 lystopada 2011 r.), 43–47.

13. Kotova, S. (2019). “Obraz voroha” v sotsiohumanitarnomu dyskursi Velykoi Brytanii, Nimechchyny ta Rosii periodu Pershoi svitovoi viiny (1914–1918) : dys. … kand. istor. nauk : 07.00.06. / Dniprovskyi natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara, 213.

14. Senyavskii, A., Senyavskaya, Ye. (2006). Istoricheskaya imagologiya i problema formirovaniya “obraza vraga”. Vestnik RUDN. Seriya “Istoriya Rossii”, 2 (6), 54–72.

15. Hnatiuk, V. (2015). “Mova vorozhnechi” v rosiisko-ukrainskii viini 2014–2015 rokiv ta natsionalna samosvidomist ukraintsiv. Istoryko-kulturni studii, 2 (1), 47–52.

16. Kyryliuk, O. (2020). Movni zasoby tvorennia obrazu voroha v umovakh informatsiinoi viiny. Naukovi zapysky. Seriia: filolohichni nauky, 187, 45–50.

17. Matsyshyna, I. (2022). Homo Sacer ta vyklyk subiektyvnosti “voroha” v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. Politychne zhyttia, 2, 15–22.

18. Levchenko, L., Rakcheieva, S. (2016). Tekhnolohii formuvannia zovnishnoho voroha u demokratychnykh ta nedemokratychnykh rezhymakh. Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu “Kyievo-Mohylianska akademiia”. Seriia: Politolohiia. T. 273, 261, 74–78.

19. Frank, J. D., Melville, A. Y, (1988). The Image of the Enemy and the Process of Change In Breakthrough: Emerging New Thinking: Soviet and Western Scholars Issue a Challenge to Build a World Beyond War.

20. The Image of the Enemy. Intelligence analysis of adversaries since 1945. (2015).

21. Burgess, Heidi. (2003). “Enemy Images” Beyond Intractability. http://www.beyondintractability.org/essay/enemy-image.

22. Bartoszewicz M.G., Pruckova M. (2023). Enemy Image? A comparative analysis of the Russian federation`s role and position in the leading national security documents of Estonia and Czech Republic. Journal of contemporary European studies. Published online : 14 jun. 2023.

23. Dylts, R. (2004). Kouchyng s pomoshchiu NLP.

24. Zelenin, V. (2015). Po toi bik pravdy: neirolinhvistychne prohramuvannia yak zbroia informatsiino-propahandystskoi viiny: navch. posib. Tom 1. NLP – XX stolittia

Центральний науково-дослідний інститут
Збройних Сил України
Military Science. Vol. 2 No. 1 (2024)

Methodological principles for the formation of the "image of the enemy" in the minds of Ukrainian servicemen during the Russian-Ukrainian war

Olena Kholokh
Candidate of Philosophical Sciences
leading researcher
Scientific and research center of humanitarian problems of the Armed Forces of Ukraine
03186, pr-t. Air Force St. 30, Kyiv, Ukraine
e-mail: kholokh.lena@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6916-5450

Abstract. The relevance of the study is due to the development of scientific and practical knowledge regarding the moral and psychological aspects of war, one of which is the socio-psychological phenomenon "the image of the enemy" as a component of the social consciousness of war participants. Its formation depends on the readiness of Ukrainian servicemen to destroy the enemy and the appropriate moral and psychological state in general to perform combat tasks.

The purpose of the article is to determine the theoretical and methodological principles of identifying the formation of the "enemy image" in the minds of Ukrainian servicemen in the process of communication and its formation if necessary.

In the research process, general scientific methods were used: analysis, synthesis, comparison, and generalization. And special methods: model of neurological levels of R. Dilts for determining markers in communication and logical levels of the formation of the "image of the enemy" in the minds of Ukrainian servicemen, as well as for the formation of the "image of the enemy" if necessary. The method of interpretation is used to reveal the meaning of the statements of military personnel. The interdisciplinary approach made it possible to combine the development of a few humanitarian sciences, namely: philosophies of war, social psychology, social communications, and neuro-linguistic programming.

The main results of the study consist in the identification of markers in communication and logical levels of formation of the "image of the enemy" in the minds of Ukrainian servicemen during the Russian-Ukrainian war. According to R. Dilts' pyramid of logical levels, which are manifested in communication at the following levels: environment, behavior, strategies, values, and identity. And at the mission level, the "image of the enemy" acquires its final formation and completion. In addition, a toolkit has been developed for officers in internal communication work to identify the logical levels of formation of the "image of the enemy" in the minds of servicemen and its correction or formation in the process of communication.

The materials of the article are of practical value for the military administration that organizes and manages internal communication work in the Armed Forces of Ukraine and for officers who conduct it with their personnel. The theoretical significance of the conducted research lies in the expansion of the humanitarian discourse of military science based on an interdisciplinary approach, which made it possible to involve effective methods, principles, and approaches of other humanitarian sciences to solve the actual tasks of military science.

Key words: "image of the enemy" as a component of the social consciousness of war participants; formation of the "image of the enemy"; model of neurological levels by R. Dilts; internal communication work in the Armed Forces of Ukraine.